„Депортациите от Македония и тяхното място в българо-македонските отношения (2011–2023)“

Стефан Дечев

Темата за депортирането на евреите от територията на днешна Република Северна Македония през март 1943 г. не винаги е била съществена и важна за отношенията между Скопие и София или Белград и София. На практика началото е поставено едва в края на 90-те години на XX век когато по-скоро еврейските общности по света, както и евреите с произход от Македония бяха вече основната причина тя да се отвори. Сякаш своеобразно начало на навлизането на проблема с депортацията на евреите в дипломатическата свада по оста София-Скопие се появи през 1998 г. Тогава във Вашингтон се проведе „Конференция за активите от времето на Холокоста“, която беше координирана с Държавния департамент на САЩ от Мемориалния музей на Холокоста във Вашингтон (USHMM). Участваха 44 правителства и 13 неправителствени организации, като тук за първи път бе представена и македонска делегация с участието на евреи. На това международно събитие членовете на делегацията от Скопие не пропуснаха да изтъкнат българската отговорност за икономическата експроприация на евреите от Македония по време на войната. Още тук за първи път се спомена за бъдещия проект на Мемориалния център на Холокоста на евреите от Македония.

Веднага трябва да се отбележи, че самото депортиране на евреите от Македония през март 1943 г. е преплетено и силно зависи от представите и паметта в двете съседни държави – Република България и Република Северна Македония – за периода 1941–1944 г., за самият Холокост и за последвалото време на комунистическо управление. В днешна Република Северна Македония това е силно повлияно от разбирането за антифашистките основи на македонската държавност, която започва своя живот през 1944 г. в Титова Югославия. В този смисъл е учудващо как, въпреки декларирания си антикомунизъм, опозицията от ВМРО-ДПМНЕ почти повтаря и досега за периода 1941–44 г. комунистическия антифашистки наратив за Македония на СДСМ (партията на бившите комунисти). От друга страна, в България, като реакция на бившия комунистически режим, от началото на 90-те години на XX век започва лъскане на образа на царска България и авторитарния безпартиен режим, в резултат на което темата за „спасението на българските евреи“ става централна, а Тодор Живков и Българската комунистическа партия са заменени като спасители от цар Борис III, консервативният политик от парламентарното мнозинство Димитър Пешев и Българската православна църква. Влизането след 2001 г. на монархът в изгнание Симеон Сакскобурготски в българската политика, както и създаването през 2005 г. на тройната коалиция между БСП (партията на бившите комунисти), НДСВ на Симеон и ДПС, направиха и българските комунисти през второто десетилетие на новия век част от този сладък консенсус.

Следващото първо десетилетие на новия век докато едни празнуваха „спасението“, други акцентираха върху премълчаното в София съучастие на България през март 1943 г. в депортацията. От своя страна, американски еврейски организации, в опозиция на българската културна дипломация, настояваха София да изясни фактите. По това време Скопие като че ли все повече се обръщаше към темата за Холокоста и съдбата на „македонските евреи“, които вече не са толкова част от евреите от бившето югославско пространство, а се представят точно като „македонски“. Това нарочно фокусиране върху съдбата им целеше и представяне на каузата на новосъздадената държава пред света с една универсална и лесно преводима тема като Холокоста.

Не трябва да се пренебрегват и действията на международния фактор в лицето на еврейските организации. През 2012 г. България получи статут на наблюдател в Международния алианс за възпоменание на Холокоста (IHRA), организация, създадена

за борба с негационизма и антисемитизма, а от 2017 г. стана и кандидат-член. През 2012 г. Мемориалният музей на Холокоста в САЩ вече призова публично българските власти да преоценят политиката си към историята, свързана с депортирането на евреите през март 1943 г. и отговорността на България за Холокоста.

Имаше още две значими събития, които бяха свързани с нашата тема и водеха след себе си до съществени и трайни последици. На първо място, това беше втората среща на македонското и еврейското минало, която се случваше чисто физически чрез реализацията на градския архитектурен проект „Скопие-2014“. На 10 март 2011 г., точно срещу сградата на Музея на македонската борба за независимост се появи и отвори врати, макар и все още незавършен, Мемориалният център на Холокоста на евреите от Македония. Той беше открит от министър-председателя на страната Никола Груевски, като присъстваха и гости от Израел, САЩ и Германия. Центърът щеше да придобие своя окончателен вид едва през 2015 г., като за момента експозицията му бе само скицирана. В нея беше разказана и историята на българската окупация по време на Втората световна война, както и живота и съдбата на онези 7 144 еврейски живота, които са отнети в „лагерите на смъртта“. Отговорността на българските власти за „вдигането“ на евреите и депортацията им беше ясно и недвусмислено посочена в музейната експозиция. В нея бе изложен и един специален вагон с надпис „БДЖ“, за който тогава и по-късно се твърдеше, че е автентичен и останал от самите депортации през март 1943 г.

Още докато беше само идея, изграждането на музей, посветен на депортирането и унищожаването на евреите от Македония, в което българското пронацистко правителство по онова време явно е съпричастно, доведе до видимо раздразнение сред политическите и обществените среди в България, както и сред националистически ориентираните българи. Проблем беше още и наложилото се с годините в страната себевъзприемане за „единствената страна спасила всички свои евреи“. Особено красноречиви бяха първите заглавия появили се тогава в българските медии – „Край Вардар приравниха българите с Хитлер“, „Скопие пълни музея на Холокоста с фалшификати“ и т.н. Интересното е, че 12 години по-късно, когато се отбелязваше вече 80-ата годишнина от мартенските събития от 1943 г., заглавията в българските медии изглеждаха просто идентични – „Скопският фургон и лъжата“, „БДЖ цъфна на смъртен фургон в музея на Холокоста в Скопие“. Както отбелязва в монографията си френската изследователка Надеж Рагару, в откриването на мемориала България видя доказателство, че македонската страна не е търсила знания за фактите, свързани с Холокоста, а обикновена антибългарска пропаганда. Поставянето пък на югославски вагон вместо автентичен български, бе използвано от българските медии и полемисти, за да подкопаят напълно достоверността на фактите представени в музея, както и внушението за българско съучастие в самото депортиране. Наред с това други гласове в страната търсеха търговски мотиви в поведението на евреите от югозападната съседка. Според тях македонските евреи се стремят преди всичко към получаване на обезщетение от България, като са изчислили сумата за това на 18 милиона евро.

Напрежението между София и Скопие нарасна още повече с появата през 2011 г. на новината за снимките на нов македонски филм, озаглавен „Трето полувреме“. Той бе дело на македонския режисьор Дарко Митревски и посветен основно на депортирането на евреите от Вардарска Македония и на българската окупация над нея през Втората световна война. Филмът бе щедро финансиран от македонската държава с 1 млн. евро, както и от Македонския филмов фонд с още 50 000 евро. Финансиране идваше и от Фонда за Холокоста на евреите от Македония, еврейската общност в Република Македония, както и от Филмовия фонд на Чехия. По този начин общият бюджет на творбата беше изчислен на 2,15 милиона евро. През октомври 2011 г. премиерът Груевски лично посети снимачната площадка. Филмът беше пуснат след близо година,

през септември 2012 г. и според Рагару потвърди убеждението на властите в София, че правителството на Груевски е решило да проведе „антибългарска кампания “ въз основа на историята на Холокоста. Официалната премиера на филма се състоя в кино „Милениум“ в Скопие. В изявление по телевизия „Канал 5“ пред репортерката Лидия Богатинова тогавашният премиер заяви, че филмът е отличен и заслужава награда Оскар.

Творбата се възприе в София като своеобразен връх в целенасочената антибългарска кампания на министър-председателя в Скопие. Наред с това филмът въведе и чувствителната тема за българското съучастие в депортацията, която беше представена като ентусиазирана българска инициатива. Чрез старата еврейка Ребека и нейното завръщане в македонската столица, филмът също се стремеше да популяризира и утвърди в партизански смисъл проекта „Скопие 2014“. Раздразнение предизвикаха и различните начини, по които лентата представяше близо 20-годишното сръбско управление във Вардарска Македония и няколко годишното българско. Докато в първата част авторът използваше пародия, втората започваше с мрачни черни облаци и драматичен тон, който не спираше до края. Още повече, че българите бяха представени като кръвожадни. Освен това, германците на практика отсъстваха от филма, тъй като нацистката власт се свързваше с българите. Тогава български политически наблюдател отбеляза, че за разлика от други конфликтни произведения като полския филм „Катин“ на режисьора Анджей Вайда, където има поне един положителен образ на руснак, в „Трето полувреме“ на Д. Митрески нямаше нито един добър българин.

Не може да се отрече, че както филмът, така и инициативата около Мемориала на Холокоста в Скопие доведоха до промяна в тона и политическата линия на София към югозападната ѝ съседка. През 2011 и 2012 г. тя започна още повече да се втвърдява. Заедно с това след влизането си в Европейския съюз (ЕС) през 2007 г. България имаше вече и 18 депутати, които можеха да действат в нейна полза и да разясняват българската позиция на международна европейска сцена. В случая Андрей Ковачев от ГЕРБ, Евгени Кирилов от БСП и Станимир Илчев от ГЕРБ се обърнаха към еврокомисаря по разширяването Щефан Фюле за да го запознаят с „манипулацията на историята“, извършена от Скопие. Акцията демонстрира още, че тройната коалиция БСП, НДСВ и ДПС е довела до известна промяна в позицията на БСП спрямо миналото и режима от периода 1941–44 г. През годините в повечето случаи българските представители изразяваха съжаление за случилото се с евреите от Беломорието, Вардарска Македония и Пирот и заедно с това решително отхвърляха всякаква българска отговорност и съучастие в самото депортиране през март 1943 г. В същото време те не пропуснаха възможността да посочат, че Скопие крие действията на редица фактори в България по онова време, свързани с оцеляването на цялата еврейска общност в довоенните предели на царството. В случая събитията се случваха във време, когато БСП по-малко рекламираше вече антифашисткото си минало. Нещо повече, в посткомунистическа България и сред нейната политическа класа имаше по-скоро по-голям интерес към въпросите за престъпленията на комунизма и бившите тайни служби, отколкото към Холокоста.

Все пак „Трето полувреме“ развълнува България още преди да бъде видяно, но едва ли то е единственият фактор, който го стори. През есента на 2012 г. годишният доклад за напредъка на Македония към ЕС обърна внимание на неразбирателството между Македония и България. Месец по-късно София, заедно с Париж и Атина, се присъединиха към страните, които през 2012 г. изразиха резерви към започването на преговори от бившата югославска република за бъдещо членство в ЕС. Вече като член на съюза София съумя да включи в резолюцията на Съвета на ЕС споменаването на важността Република Македония да поддържа добросъседски отношения със своите съседи.

Позициите на международната еврейска общност и политиката, свързана с паметта за Холокоста, доведоха до появата на ново предизвикателство пред българските власти във връзка с депортирането на евреи през март 1943 г. от Вардарска Македония, както и от Беломорието и Пирот. На 4 декември 2011 г. Организацията на евреите в България "Шалом" излезе с декларация, в която говореше за отговорността на германските власти за депортациите, но и за съучастието на тогавашното българско правителство. Атмосферата и дебатите в България очевидно доведоха до появата в текста на формулировка за "липса на съпротива на местното население" в самата Македония, което донякъде можеше да се разглежда като отстъпка на натиска на официална София. Документът обаче категорично изискваше днешното българско правителство да поеме ясна „морална отговорност за действията на пронацисткото правителство спрямо евреите в периода 1941–1943 г.“ През следващите месеци и години този натиск от международната еврейска общност се засили допълнително. През октомври 2012 г. на конференция в София учени настояха България да признае историческата си отговорност за депортациите, като американският изследовател Майкъл Биренбаум говореше открито в този смисъл.

Към всичко това трябва да се добавят не само различните прочити, които София и Скопие обикновено даваха на периода 1941–44 като „освобождение“, „администрация“ или „окупация“, но също така и различните виждания за характера на режима в София по онова време („фашистки” или просто „авторитарен“); на антисемитската политика през периода 1940–1944 г., както и за комунистическия период в Титова Югославия и в България на Живков. Всъщност през тези години в държавата Република Македония чрез музея, горепосочения филм на Д. Митрески и с дейността на Мемориалния център, ръководен от Горан Садикарио, според Н. Рагару се цели осъществяването на три приоритета – да се признае на местно и международно равнище преследването на тукашните евреи по време на Холокоста; да се отстоява тяхната идентичност именно като „македонски евреи“; да се популяризира международно ролята на българската държава при осъществяването на „вдигането“ и депортациите.

През тези години позицията на Организацията на евреите в България "Шалом", както и на международните еврейски организации ставаше все по-ясна и настойчива. Смяната на ръководството на „Шалом“ през 2016 г., присъединяването на България към Международния алианс за възпоменание на Холокоста (IHRA), както и политиката на организации като Световния еврейски конгрес (WJC), създадоха и нови параметри за политиката на София. На 29 август 2017 г. „Шалом“ излезе с ново изявление, което леко редактира предишното от декември 2011 г. По искане на македонската страна споменаването на слабата солидарност на македонското население с тамошните евреи беше изоставено. Заедно с това в началото ясно бе посочено как „тези територии са били под българска администрация“. Н. Рагару предполага, че лидерите на Световния еврейски конгрес (WJC) са изиграли съществена роля в преформулирането на проблема. През март 2018 г., около 75-ата годишнина, президентът на организацията Р. С. Лаудер посочи как българските власти трябва да признаят съучастието на тогавашното българско правителство в депортацията през март 1943 г.

През 2018 г., по време на отбелязването на 75-годишнината от мартенските събития през 1943 г. в София, стремежът за пълноправно членство на България в Международния алианс за възпоменание на Холокоста (IHRA) доведе до поканата на Мемориалния център на Холокоста за евреите от Македония, както и на македонския посланик в София да присъстват на възпоменанието в българската столица. Ставаше все по-очевидно, че вече не може да се говори единствено за „спасението“ на евреите от „старите земи“, без също така да се създаде разказ, който обхваща и депортирането на онези 11 343 от „новите“. На 12 март 2018 г., на церемония по случай 75-годишнината от

депортациите, директорът на Центъра за академични изследвания на Мемориалния музей на Холокоста в Съединените щати (USHMM) Пол Шапиро посочи пред журналисти, че „българите“ са били извършителите на „вдиганията“ и депортациите от Македония. Оттук нататък възможностите за циркулиране на едностранчив български разказ извън страната ставаха все по-трудни.

Същият ден българският премиер Бойко Борисов беше в Скопие. За първи път висш представител на България отдаде почит на 7 144-мата евреи от Македония намерили края на живота си в „лагерите на смъртта“. За първи път след 75 години се очакваше признаване на отговорността за „арестите“ и депортациите извършени от българската държава. Тихо поклонение с поднасяне на венец се състоя в Тютюневия монопол в Скопие. Очакваните думи обаче така и не се чуха. Имаше предварителна уговорка между Борисов, представители на еврейските общности в Македония и България и лидерите на Световния еврейски конгрес какво да съдържа текста на речта му. Въпреки това този предварително подготвен текст не беше прочетен. Премиерът импровизира и говори единствено за „спасение“, като подчерта как „тук работят нацистите“. Въпреки това, една от причините Борисов да е на Тютюневия монопол в Скопие беше твърде известна. Това беше желанието на България за пълноправно членство в Международния алианс за възпоменание на Холокоста (IHRA), където, както споменахме, страната имаше единствено статут на кандидат-член. Самото пълноправно членство на България стана факт след месеци през ноември 2018 г. Това накара страната да включи в законодателството си още през октомври 2017 г. дефиниция за антисемитизъм, приета преди това от IHRA през 2016 г., и да обяви, че заместник-министър Георг Георгиев (който разглежда думите „либерализъм“ и „либерали“ като мръсни) ще бъде българският координатор на тези дейности.

Категорично можем да кажем, че международното посредничество, най-вече на еврейски организации и институции, оставяше все по-малко поле на София за маневриране около съюза с Третия райх и съучастието в депортирането на евреите от Беломорието, Вардарска Македония и Пирот през март 1943 г. Същевременно то ограничи и възможностите на македонската страна да претендира само за посегателства на ниво „вдигане“ и депортиране с оглед насаждане на антибългарска омраза и натоварване на единия народ (българския) с фашистка отговорност, а на другия (македонския) с антифашистка праведност. Неслучайно пътят на България към IHRA премина заедно с подписването на договора с Република Македония на 1 август 2017 г., и с последвала промяна на експозицията в Музея на Холокоста в Скопие след март 2018 г. В резултат на нейната реконструкция и обогатяване, посетителят вече се среща в музея с общия контекст на Холокоста, с представянето на феномена на нацизма, който е бил преди „българската окупация от 1941–44 г.“ и е основната причина за депортациите по линия на политиката на „окончателно решение“ на нацистка Германия. Не е пропусната вече в експозицията и осъществената през март 1943 г. мобилизация за спасяването на евреите от старите предели на Царство България. По този начин, както посочва Н. Рагару: „Разбирането за ролята на България е близко до възприетото в международната историография”. Дори вагонът, който предизвикаше толкова спорове между София и Скопие след 2018 г. вече беше посочен като реконструиран и дарен от Македонските железници.

И в двете страни обаче историята продължи да се пише и променя според тревогите на настоящето. Българското вето в края на 2020 г. за началото на преговорите на Република Северна Македония за бъдещо членство в ЕС доведе до твърде значително втвърдяване на тона от двете страни на границата. За това допринесе присъствието на "Обединени патриоти" и особено на ВМРО на Красимир Каракачанов в тогавашното българско правителство. По времето когато Каракачанов беше министър на отбраната,

Военният телевизионен канал продуцира документалния филм „Последното полувреме“ (2021), който стигна до нечувани крайности в заличаването на преследването на евреите през Втората световна война и българското съучастие в депортирането им от Беломорието, Вардарска Македония и Пирот. В крайна сметка се целеше да се избели напълно образът на цар Борис III и тогавашната безпартийна и авторитарна българска власт. Филмът представя доминиращата днес обществена представа в България за бивша Македония като разделена на "германски окупационни зони, разделени на административни области". Това бе направено за да се избегне каквато и да е българска отговорност за депортацията от март 1943 г. Всичко това бе резултат от образа, внушен от филма за окупираните от Германия територии, временно предоставени на българската администрация, която се състои от местни хора и е в зависимост от окончателните решения на германските власти. До голяма степен документалната лента беше свързана с рециклирането на тогавашната българска пропаганда от 1941 г. и следващите години. Дори и след падането на Борисов от власт политически сили като „Има такъв народ” (ИТН) и „Възраждане” също продължаваха да стоят зад подобен наратив. Такива бяха възгледите споделени и от съпредседателя от българска страна на Смесената историческа комисия Ангел Димитров на 19 април 2021 г. в предаването „История.BG“, както и историографският мейнстрийм, който напълно се идентифицира с тогавашната линия на цар Борис III и неговия министър-председател Богдан Филов, а не с антинацистката опозиция от консервативното дясно през центъра към лявото – Атанас Буров, Петко Стайнов, Григор Василев, Никола Мушанов, Димитър Гичев, Кръстю Пастухов, д-р Г.М. Димитров, Никола Петков.

Тази политическа линия продължи и при отбелязването на 80-годишнината от мартенските събития през 1943 г. с писмо на историци и тяхното "общо мнение" за поддържания наистина от сериозната историческа наука възглед за липсата на фашизъм на власт в България, което обаче напълно пропусна антисемитското законодателство, промъкването на фашисти като Никола Габровски и Александър Белев до важни властови позиции, както и българското съучастие в депортациите от Беломорието, Вардарска Македония и Пирот. Документът беше последван от ново писмо на „инициативна група“ настояваща да се почете през март 2023 г. паметта на цар Борис III като "спасител" (забравяйки за констатацията на американския историк Фредерик Чери, който и след години се гордееше със заключението си от края на 60-те и началото на 70-те години – „не казвах, че Комунистическата партия е спасила евреите, но пък и не приписвах заслугата за това на царя“). Един от използваните аргументи в писмото бе свързан с това, че неотдаването на почит от българските институции може да се тълкува като съгласие с позицията на Скопие срещу кръщаването на културния клуб в Охрид на името на монарха. Прелюбопитно е, че президентът Румен Радев, който остро реагира на всякакви идеи за замяната на определения от председателя на Държавния съвет на НРБ Петър Младенов и последното тоталитарно Народно събрание през 1990 г. национален празник 3 март, този път видимо изрази съгласие с документа подписан от повечето от същите историци, които настояваха за замяната му с 24 май. Дори когато група български историци и други учени и интелектуалци в края на февруари 2023 г. призоваха България да признае отговорността за депортацията, едновременно с това беше обявен нов документ като „становище на историци“ срещу тези призиви. Извинението за антисемитската политика на държавата и случилото се през март 1943 г. с 11 343 евреи от „новите земи“ се търсеше във „водещия външен фактор“ и „широкия контекст“ на Втората световна война.

Заключение

Може да се заключи, че българската официална позиция, особено по отношение на развитието на българо-македонските отношения, не само не се промени съществено между 2013 и 2023 г., но дори в известна степен се влоши допълнително. Това наистина е факт, въпреки по-широкото отразяване на темата за депортацията и българското съучастие в медиите, наред с някои учебници по история. До последно се разгаряше темата за фалшивия вагон в Мемориала на Холокоста в Скопие, който уж трябваше да заличи съществуването на самата депортация и българското съучастие в нея. Предположението беше, че вагонът е фалшив, тъй като самият транспорт е извършен с немски вагони. Заглавията също не бяха случайни като „Един музей, един вагон и хиляди лъжи“. През март 2023 г. съпредседателят на съвместната историческа комисия между двете страни от българска страна продължи да отрича българската отговорност за депортацията и положи усилия да генерира „общи становища“ на историци за да се скрие зад тях. Още повече, че съвместно с МВнР беше задължение на президентството да не се допускат никакви алтернативни събеседници да говорят по темата в националните български медии. Можем дори определено да кажем, че участници в тях по темата са представители на негационизма.

Македонската страна осъзнава силните страни на своята позиция по отношение на депортирането на евреите от Вардарска Македония като удобен начин да атакува българската позиция по отношение на фактическото непризнаване на македонската идентичност, да прави паралели с нея и да я преведе в международно разбираем и универсален дискурс. Това се случва в момент, в който както българската историография, така и българските представители от смесената комисия по исторически и образователни въпроси все още не могат да представят разумен, балансиран, изчерпателен и международно приемлив разказ за Втората световна война и българската власт в Македония. Заедно с това обаче, настояването на Скопие за някаква изконна македонска антифашистка праведност, както и злоупотребата с депортационния наратив за неприкрити антибългарски цели, не можеше да не бъде поставено под въпрос. Пренебрегваха се моментите на опортюнизъм в поведението на македонската общественост в първите месеци на българската окупация през април 1941 г. и участието в тях на леви и комунистически политически актьори; слабата първоначална съпротива в сравнение с тези в други части на Югославия; пасивността на голяма част от местното население по време на депортацията през март 1943 г.; случаите на спасени и оцелели евреи и неохотното им приемане във формациите на тогавашната партизанска съпротива.

Ето защо съвсем не е случайно, че през последните години международната еврейска общност, по-често индиректно, отколкото пряко, играе важна роля в изглаждането и прецизирането и на двете позиции – българската и македонската. Тя изисква София да говори за оцеляването на евреите от старите граници, но заедно с това и за депортирането от „новите земи“, като по този начин поеме отговорността за това на държавно ниво. От друга страна, същата международна еврейска общност настоява Скопие да представи общия контекст и целия наратив на случващото се в България по онова време, без да злоупотребява с повода за нагнетяване на повърхностна, антибългарска истерия. Надяваме се, че в следващите години и дано по-скоро, отколкото по-късно, това ще ни доведе и до нова памет за Холокоста в двете съседни балкански страни, които споделят обща история.